9

irtfy;kxn'kuL; foHkfr% ,o dloY;ikn;k Lej.ke

पतंजलियोगसूत्रं महर्षिः पतंजलिः महाभागेन लिखितम् । अस्मिन् आहत्य 196 सूत्राणि सन्ति । यानि चतुर्षु अध्यायेषु विभक्तितानि । एते चत्वारः अध्यायाः सन्ति । समाधिपादः, साधनापादः, कैवल्यपादः, विभूतिपादः। 'योगः किम् अस्ति' इति समाधिपादः विवेचयति, साधनापादः भवतः योगस्थितौ आगमनाय सहायतां करोति । विभूतिपादः भवतः सर्विधवेदनाभ्यः मुक्तिं प्रति नयति । एषा मुक्तिः एव योगाभ्यासस्य अंतिमं लक्ष्यम् अस्ति । योगसूत्रं योगस्य प्रायोगिकमहत्तवस्योपरि बलं प्रददाति । सूत्रम् इत्युक्ते सूत्रे ग्रन्थनं कृत्वा क्रमशः ज्ञानप्रदानम् । सूत्राणि सरलतया तथा स्मरितानि भवन्ति । यौगिकनियमानां स्मरणेन अभ्यासे सरलता भवति । योगाभ्यासं कृत्वा मन्त्रोच्चारणै सम्यक् ध्यानास्थितिः भवति ।

mís';kfu

प्रस्तुतपाठं पठनान्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- विभूतिपादस्य सूत्राणां स्मरणे ;

d{kk & Š

fVIi.kh

irtfy;kxn’kuL; foHkkfr% ,o dloY;ikn;k Lej.ke

- कैवल्यपादस्य सूत्राणाम् अर्थं ज्ञापने ;
- विभूतिपादस्य तथा कैवल्यपादस्य सूत्राणां व्याख्यां कर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

9-1 foHkkfr ikn%

तृतीयोऽध्यायः॥ ॥ विभूति-पादः॥

l=e 1

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा॥ ३॥१॥

धारणायाः अर्थः– अस्ति मस्तिष्कस्य कस्यापि विशेषवस्तु प्रति ध्यानाकर्षितं करणम्।

l=e 2

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्॥ ३॥२॥

vFk% & कमपि वस्तु प्रति जटिलज्ञानस्य प्रवाहो ध्यानमस्ति ।

l=e 3

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः॥ ३॥३॥

vFk% & यदापि भवान् कस्मिन्नपि रूपे अर्थं स्पष्टयति सः समाधिः कथ्यते ।

l=e 4

त्रयमेकत्र संयमः॥ ३॥४॥

vFk% & यदा एतेषां त्रयाणां वस्तुनाम् अभ्यासं कुर्मः तदा सः संयमः कथ्यते

l=e 5

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ३॥५॥

vFkZ & एतेषु विजयेन ज्ञानस्य प्राप्तिर्भवति ।

l=e 6

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ३॥६॥

vFkZ & एषा विभिन्न स्तरेषु कार्यं करोति

l=e 7

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ३॥७॥

vFkZ & एषः त्रिष्वर्थेषु भवतां पार्श्वे भवति ।

l=e 8

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ३॥८॥

vFkZ & एषः समाधये बाध्यरूपेण सहायकोऽस्ति

l=e 9

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ३॥९॥

vFkZ &व्यधानकरणीयानां परिवर्तनानां दमनम् आवश्यकम् अस्ति । नियन्त्रणं स्थापिते सति मस्तिष्कस्यापि शक्तिः नियन्त्रिता भवति ।

I=e 10

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ ३ ॥१० ॥

vFk% & एषः अविरलप्रभावः स्थायी आचरणो भवति ।

I=e 11

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ३ ॥११ ॥

vFk% & सर्ववस्तुनि ध्यायन् एकस्मिन् एकस्मिन् वस्तौ एकाग्रता भवति । शक्तिद्वयानां समाप्तिरनन्तरं चित्तः शांतं भवति । एषः एव सामाधिः कथ्यते ।

I=e 12

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ ३ ॥१२ ॥

vFk% & चित्तः एको बिन्दुरूपेण भवति । यस्मिन् वर्तमानः तथा भूतः सम्मिलितौ भवतः ।

I=e 13

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ ३ ॥१३ ॥

vFk% & अस्मिन् तृतीये सूत्रे कृतानि परिवर्तनानि समयः तथा स्थितेः अनुसारं लाभाप्रदाः भवन्ति ।

I=e 14

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ ३ ॥१४ ॥

vFk% & एतानि परिवर्तनानि इतिहासं तथा वर्तमानस्तरानुसारं कार्यं करोति एते भवतः उर्जावन्तः कुर्वन्ति ।

d{kk & Š

fVIi.kh

l=e 15

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः॥ ३॥१५॥

vFkZ & अनेकाभिः प्रक्रियाभिः सह तथा उद्भवैः सह युक्त्वा उद्भवः भवति।

l=e 16

परिणामत्रयसंयमाद् अतीतानागतज्ञानम्॥ ३॥१६॥

vFkZ & त्रिविधिपरिवर्तनानां संयमेन जनः भूतस्य तथा भविष्यस्य ज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति ।

l=e 17

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्
सघरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्॥ ३॥१७॥

vFkZ & संयमशब्दस्य अर्थं तथा ज्ञानं परस्परं परिभाषितं क्रियते । अत्रैव ध्वनिज्ञानं प्राप्तं भवति ।

l=e 18

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम्॥ ३॥१८॥

vFkZ & पूर्वजीवनस्य प्रभावस्य प्रत्यक्षीकरणं ज्ञानमस्ति ।

l=e 19

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्॥ ३॥१९॥

vFkZ & संयमः तादृशं चिह्नं भवति येन मस्तिष्के ज्ञानं भवति ।

l=e 20

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ ३ ॥२० ॥

vFk% & एषः तत्वाय एव न अपितु संयमाय अपि आवश्यकः अस्ति ।

l=e 21

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥ ३ ॥२१ ॥

vFk% & संयमं शरीरस्य कस्मिन्नपि स्वरूपे आनीय भवान् ध्यानं कर्तुं शक्नोति। व्यधानोत्पन्नेन योगी निराकारो भवति । तथा तस्यावज्ञानं काठिन्यं भवति ।

l=e 22

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्मतत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ ३ ॥२२ ॥

vFk% & यह निराकार भावना को वर्णित करते हुए योगी को एक भाव में पिरोता है।

l=e 23

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ ३ ॥२३ ॥

vFk% & संयमेन अधिकाः सिद्धयः प्राप्ताः भवन्ति ।

l=e 24

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ ३ ॥२४ ॥

vFk% & हस्तिनः वत् संयमेन योगनि शक्तिः आगच्छति ।

d{kk & Š

fVIi.kh

l=e 25

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकघष्टज्ञानम् ॥ ३ ॥२५ ॥

vFk% & संयमेन दिव्योर्जा प्राप्ता भवति या प्रत्येकं व्यवधानं समाप्तुं सक्षमाः भवन्ति ।

l=e 26

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ ३ ॥२६ ॥

vFk% & सूर्यवत् संयमेन जगतः ज्ञानं भवति ।

l=e 27

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ ३ ॥२७ ॥

vFk% & चन्द्रस्य अर्थः ताराणाम् ज्ञानमस्ति ।

l=e 28

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ ३ ॥२८ ॥

vFk% & ध्रुवतारा भवताङ्कृते ताराणां भावनायाः ज्ञानं प्रददाति ।

l=e 29

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ ३ ॥२९ ॥

vFk% & नाभिचक्रस्याधारेण शरीरस्य संरचनायाः ज्ञानं भवति ।

l=e 30

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३ ॥३० ॥

vFkZ & कण्ठे ध्यानमाध्यमेन बुभुक्षा नियन्त्रिता भवति ।

l=e 31

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३ ॥३१ ॥

vFkZ & कुर्मानाम्नः नाड्या माध्यमेन शरीरस्य स्थितेः बोधो भवति ।

l=e 32

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३ ॥३२ ॥

vFkZ & सिरतः निर्गम्यमाना ऊर्जा स्वसिद्धीः जागृतं करोति ।

l=e 33

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३ ॥३३ ॥

vFkZ & सर्वाषां प्रतिमानां शक्तिः ज्ञाने निहिता भवति ।

l=e 34

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३ ॥३४ ॥

vFkZ & हृदयस्य अपेक्षा सम्यक् मस्तिष्कस्य ज्ञानं भवति ।

l=e 35

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो

भोगःपरार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३ ॥३५ ॥

vFkZ & आत्मानं तथा सत्वं परस्परं मेलनेन आनंदस्य प्राप्तरिः भवति ।

lw=e 36

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३ ॥३६ ॥

vFkZ & श्रवणम्, त्वक्, दर्शनम्, स्वादम् स तथ गंधस्य ज्ञानं प्रतिकरमाध्यमेन आगच्छति ।

lw=e 37

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३ ॥३७ ॥

vFkZ & समाधौ बहवः व्यवधानाः भवन्ति । एताः शक्तयः जगति दृष्टिगोचराः भवन्ति ।

lw=e 38

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३ ॥३८ ॥

vFkZ & योगी सर्वेभ्यो बंधकेभ्यो मुक्तो भवति । तस्य प्रभावेण सः अन्यस्य शरीरेऽपि प्रवेशं करोति ।

lw=e 39

उदानजयाज्जलपघकण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३ ॥३९ ॥

vFkZ & उड्डयनं नियन्त्रितं कृत्वा योगी जले जम्बालरू तथा कण्टकेषु मध्ये न बद्धुं शक्नोति ।

l= 40

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ३ ॥४० ॥

vFk% & समानं नियन्त्रितेन योगिनं परितः वायोः संचारं भवति ।

l=e 41

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ३ ॥४१ ॥

vFk% & श्रोत्रस्य तथा आकाशस्य मध्यश्रवणेन भवन्तः दिव्यं श्रवणं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

l=e 42

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाङ्घुतूल-
समापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ३ ॥४२ ॥

vFk% & शरीरस्य तथ आकाशस्य संयमेन योगी, कपासवत् भारहीनं भूत्वा आकाशे उड्डयुतुं शक्नोति ।

l=e 43

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ३ ॥४३ ॥

vFk% & मस्तिष्के वास्तिविकपरिवर्तनेन संयमः सरलं भवति । एषः शरीरविहीनं भूत्वा भवतः अतिरिक्तप्रकाशं प्रति अग्रसरं करोति ।

d{kk & Š

fVi.kh

l=e 44

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ३ ॥४४ ॥

vFk & विभिन्न तत्वेषु संयमेन तथा नियन्त्रितेन भवन्तः विजयं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

l=e 45

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ३ ॥४५ ॥

vFk & शरीरे सजीवता आगच्छति । शरीरे सम्यक् भावनया सह स्वगुणान् पुनः प्राप्तोति ।

l=e 46

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ३ ॥४६ ॥

vFk & शरीरस्य शक्तिं वर्धपनानि तत्वानि सौन्द्रयं रंगः शक्तिश्च वर्तन्ते ।

l=e 47

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ३ ॥४७ ॥

vFk & वस्तौ ज्ञाने तथा अहमुपरि संयमेन भवन्तः विभिन्नाङ्गेषु विजयं प्राप्तुं शक्नोति ।

l=e 48

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ३ ॥४८ ॥

vFk & अनेन मस्तिष्कः स्वच्छं भवति । शरीरं स्वतन्त्रं भूत्वा भवन्तः प्रकृत्या सह सामञ्जस्यं कर्तुं शक्नोति ।

l=e 49

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वंसर्वज्ञातृत्वं च ॥ ३ ॥४९ ॥

vFk% & संयमेन तथा सत्वेन तात्पर्यमेवम् अस्ति यत् बुद्धेः उपस्थितिः तथा पोरुषस्य सर्वेषु स्थानेषु उपस्थितिः वर्तते ।

l=e 50

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ३ ॥५० ॥

vFk% & प्रत्यकबीजो नष्टो भूत्वा अज्ञानं नष्टं करोति तथा सः केवल्यं प्राप्तनोति ।

l=e 51

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ३ ॥५१ ॥

vFk% & योगिना लोभः न करणीयः अन्यथा संसारे बद्धुं शक्नोति ।

l=e 52

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ३ ॥५२ ॥

vFk% & संयमेन भवन्तः स्वागम्यमानेषु परिवर्तनेषु अंतरं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

l=e 53

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ३ ॥५३ ॥

vFk% & यान् चिह्नम् स्थानम् जातिं च एतैः परिवर्तितं न कर्तुं शक्यते । सः संयमस्य आधारे विभेदिताः भवन्ति ।

d{kk & Š

fVi.kh

I=e 54

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयम् अक्रमंचेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ३ ॥५४ ॥

**vFk & ** ज्ञानं प्राप्य भवन्तः सर्वेषु विभेदकरणस्य शक्तिं प्राप्तं करोति ।

I=e 55

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ३ ॥५५ ॥

**vFk & ** शुद्धेः समानतया भवान् सत्वेन तथा पौरुषेण कैवल्यं निर्मातुं शक्नोति ।

॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे तृतीयो विभूति-पादः ॥

? किं भवन्तः जानन्ति?

महर्षिः पतंजलि एको महान् सन्तः आसीत् एते 195 योगसूत्राणि एकत्रितं कृतवन्तः एतत् कार्यं सः उत्तराखण्डस्य एकस्मिन् पर्वतीयजनपदे 1700 वर्षपूर्वमेव कृतवन्तः । महर्षिपतंजलिं आदिशेषस्य अवतारं मन्यते। आदिशेषः सः सर्पः आसीत् यस्योपरि भगवान् विष्णुः विराजमानः अस्ति।

तेषां संग्रहं योगसूत्रस्य एका सार्वभोमिकं पुस्तकम् अस्ति यस्य सम्पूर्णविश्वे योगस्य अध्ययन करणे उपयोगो

भवति । अस्य चत्वारः अध्यायाः सन्ति।

1. समाधिः पादः
2. साधना पादः
3. विभूतिः पादः
4. कैवल्यपादः

एतानि योगसूत्रानि राजयोगः अपि कथ्यते । पतंजली पाणीनीये अष्टाध्यायां अपि स्वविचारं व्यक्तं कृतवन्तः । एते भारतीयचिकित्सापद्धतेः तथा आयुर्वेदस्यापि लेखको न मन्यते ।

ikBxrk ç'uk 9-1

रिक्तस्थानानां पूर्तिं कुर्यात्

1. योगसूत्रस्य लेखकः .... अस्ति ।
2. ज्ञानस्य अविरलं प्रवाहं .... कथ्यते ।
3. परिवर्तनानां कारणैः विभिन्न .... भवन्ति ।
4. शरीरं स्वस्थं करणाय .... तथा .... प्रयुक्ताः भवन्ति ।

9-2 dloY;ine

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ कैवल्य-पादः ॥

l=e 1

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ ४ ॥१ ॥

vFk% & सिद्धिनां प्राप्तिः जन्मना भवति । एषा शब्दानां उपरि न अपितु एकाग्रतायाम् आधारिता भवति ।

l=e 2

जात्यन्तरपरिणामः प्रकघत्यापूरात् ॥ ४ ॥२ ॥

vFk% & प्रकृत्यां निवासनार्थं एकजातेः द्वितीयायां जातौ परिवर्तनम् आवश्यकम् अस्ति ।

l=e 3

निमित्तमप्रयोजकं प्रकघतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ४ ॥३ ॥

vFk% & सम्यक् कर्माणि परिवर्तनाय प्रत्यक्षरूपेण उत्तरदायित्वस्य भूमिकां न निर्वहन्ति । एषः व्यवधानं विशेषरूपेण जीवने अग्रसरं करोति । एषः मूलरूपेण एवमेव कार्यं करोति यथा कृषकः भूमिं सिञ्चति । एषः प्रकृतेः सारमस्ति ।

l=e 4

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥४ ॥

vFk% & अहङ्कारेण मस्तिष्के समस्या आगच्छति ।

l=e 5

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ४ ॥५ ॥

vFk% & रचनात्मको मस्तिष्कः विभिन्नक्रियाभिः निर्मितो भवति । मौलिकसमस्तिष्कः एतं नियन्त्रितं करोति ।

l=e 6

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ४ ॥६ ॥

vFk% & समस्तचित्ते समाधिं इच्छाहीनं तथा सर्वोच्चयं वर्तते ।

l=e 7

कर्माशुाकघष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ४ ॥७ ॥

vFk% & योगिनां कृते शब्दाः कृष्णवर्णस्य, श्वेतवर्णस्य अथवा सम्यक्, असम्यक् न भवन्ति अपितु त्रिधा भवन्ति, कृष्णाः, श्वेताः अथवा उभयोः मिश्रणम् ।

l=e 8

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ४ ॥८ ॥

vFk% & एतेषु त्रिषु कार्येषु भवताम् इच्छास्थितिः तथा शक्तिः नियन्त्रितो भवति। एषा किञ्चित् समयाय भवतं ध्यानस्य सर्वोच्चस्थितौ नयति ।

fVIi.kh

l=e 9

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ४ ॥ ९ ॥

vFkZ & एषा इच्छाशक्त्या भवतः योजयति । एषा जातौ स्थाने तथा समये भिन्नं भवति । एषाः बुद्धेः तथा प्रभावस्य मापनं करोति ।

l=e 10

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ ४ ॥ १० ॥

vFkZ & एषा आध्यात्मिकसुखस्य तथा इच्छानां प्राप्तिः वर्तते ।

l=e 11

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ४ ॥ ११ ॥

vFkZ & एते कारणस्य प्रभावस्य तथा विषयवस्तोः अभावेन एकत्रिताः भवन्ति ।

l=e 12

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ ४ ॥ १२ ॥

vFkZ & प्रकृतौ भूतभविष्यौ उभौ सम्ममिलितौ वर्तेते एतेषां स्वगुणाः भवन्ति।

l=e 13

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ ४ ॥१३ ॥

vFk% & गुणानां प्रवृत्तिःव्यक्तेः विषयवस्तौ भवन्ति ।

l=e 14

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ ४ ॥१४ ॥

vFk% & परुवर्तनानाम् एकप्रकृतिः भवनेन अनेकपरिवर्तनानि भवन्ति । एतानि त्रिणि तत्वानि परस्परं युक्तः भूत्वा एकतां प्रदर्शयन्ति ।

l=e 15

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ ४ ॥१५ ॥

vFk% & समानवस्तु, प्रत्युतीकरणं तथा इच्छामस्तिष्के निर्भरं करोति ।

l=e 16

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ ४ ॥१६ ॥

vFk% & प्रत्यक्षीकरणं चित्ते निर्भरं न भवति । यदि संज्ञानात्मिका शक्तिः विकसिता न भविष्यति तर्हि प्रत्यक्षीकरणं कथं संभविष्यति ।

l=e 17

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ ४ ॥१७ ॥

vFk% & मस्तुष्कः कानिचन वस्तूनि जानन्ति कानिचन न जानन्ति । अस्यप्रत्यक्षीकरणं केवलं मस्तिष्के एव आधारितं भवति ।

fVIi.kh

l=e 18

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ ४ ॥१८ ॥

vFk% & मस्तिष्कस्य स्तरः सर्वदा ज्ञातो भवति यतोहि मस्तिष्कः अपरिवर्तनशीलोऽस्ति ।

l=e 19

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ ४ ॥१९ ॥

vFk% & मस्तिष्के ऊर्जा स्वयं नागच्छति । मस्तिष्कं वस्तवत् स्थाप्यते ।

l=e 20

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ ४ ॥२० ॥

vFk% & अज्ञानद्वयोः वस्तोः एकस्मिन्नेव समये प्रत्यक्षीकरणं कर्तुं शक्यते ।

l=e 21

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ ४ ॥२१ ॥

vFk% & संज्ञानात्मकशक्तेः कारणेन भवतां समक्षे तथा मस्तिष्के कापि समस्या न भवति ।

l=e 22

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ ४ ॥२२ ॥

vFk% & ज्ञानं पौरुषेण सम्बन्धितोऽस्ति । एषः परिवर्तनं न करोति । मस्तिष्कस्य स्वस्वरूपं न भवति । मस्तिष्को जागृतो भवति ।

d{kk & Š

fVIi.kh

l=e 23

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ ४ ॥२३ ॥

vFk% & दर्शकयोगिनः उपरि मस्तिष्कस्य प्रभावो भवति ।एषः तान् वस्तुनः प्रत्यक्षीकरणे सहायतां करोति ।

l=e 24

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ ४ ॥२४ ॥

vFk% & मस्तिष्के अनेकेच्छासु परिवर्तनं भवति । एषः पौरूषे अपि स्वध्यानं प्रददाति ।

l=e 25

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ ४ ॥२५ ॥

vFk% & मस्तिष्कस्य परिवर्तने विभेदं कृत्वा आत्मनम् अवरुणद्धि ।

l=e 26

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ ४ ॥२६ ॥

vFk% & तस्य परिवर्तनानां कारणेन एव मनुष्यः कैवल्यभावं गृह्णाति ।

l=e 27

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ ४ ॥२७ ॥

vFk% & प्रभावैः विचाराः उत्पन्ना भवन्ति । ये व्यवधानं कुर्वन्ति ।

d{kk & Š

fVi.kh

l=e 28

हानमेषां शवदुक्तम् ॥ ४ ॥२८ ॥

vFk% & अज्ञानता एव विनाशस्य कुञ्चिका अस्ति । एषा वार्ता पूर्वेऽपि उक्ता ।

l=e 29

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ ४ ॥२९ ॥

vFk% & सम्यक् प्रकारस्य ज्ञाने विभेदं कृत्वा वयं तेषा फलं प्राप्तुं शक्नुमः । एते विभेदाः एव समाधिं तथा तस्य गुणान् प्रतिलक्षितं कुर्वन्ति ।

l=e 30

ततः शकर्मनिवृत्तिः ॥ ४ ॥३० ॥

vFk% & पीडया अज्ञानता समाप्तो भवति ।

l=e 31

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ४ ॥३१ ॥

vFk% & सर्वविधज्ञानम् अशुद्धतां समाप्तं करोति । अनेन ज्ञानस्य सूक्ष्मतायाः अभावो भवति ।

l=e 32

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ४ ॥३२ ॥

vFk% & एषः अनेकपरिवर्तनानन्तरं गुणानां प्राप्तेः स्वयोगदानं भवति ।

l=e 33

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ४ ॥३३ ॥

vFkZ & क्षणिकपरिवर्तनान् द्वितीये स्तरे अनुभवकरणम् एव परिणामो वर्तते ।

l=e 34

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यंस्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ४ ॥३४ ॥

vFkZ & गुणानां आधारेण कार्यस्य तथा पौरुषस्य गणना भवति । एतां स्थितिम् एव कैवल्यं कथ्यते । एषा ज्ञानस्य शक्तेः स्व प्रकृतौ स्थापना वर्तते ।

॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे चतुर्थः कैवल्य-पादः ॥

(एवं प्रकारेण पतंजलियोगसुत्रस्य चतुर्थः पादः समाप्तः संजातः)

॥ इति श्री पातञ्जल-योग-सूत्राणि ॥

इस प्रकार पतंजति योगसूत्र समाप्त हुआ।

ikBkUrk% ç'uk%

1. रिक्तस्थानां पूर्तिं कुर्यात्

   1. कस्मिन्नपि अन्यजातौ अथवा प्रजातौ परिवर्तनेन मस्तिष्के .... तस्यप्रभाव अस्ति (सूत्र 4.2)

   2. मस्तिष्कः कस्यापि वस्तोः .... नास्ति (सूत्रम् 4.19)

   3. .... तथा .... अज्ञानतां अवरोद्धुं शक्यते ।

HkoUr% fd; f'kf{kroUr%

प्रस्तुतपाठे वयं विभूतिपादस्य 55 तथा कैवल्यपादस्य 34 सूत्राणां व्याख्यानाम् अध्ययनं कृतवन्तः ।

विभूतिः पादः अस्मान् योगाभ्यासस्य लाभानां महत्वं ज्ञापयति ।

कैवल्यपादः पीडायाः तथा समस्यानां मुक्तेः माध्यमं वर्णयति । एषः एव योगस्य नियमिताभ्यासस्य परिणामो वर्तते ।

ikBxr% ç'uk% 9-2

1. योगसूत्रस्य रचनां कः कृतवान् ?
2. पतंजलियोगसूत्रे कति सूत्राणि सन्ति ?
3. पतंजलियोगसूत्रे कति अध्यायाः सन्ति ?
4. सर्वेषाम् अध्यायानां नामानि लिखत ।
5. सूत्रेण भवन्तः किं अवगच्छन्ति ?

mÙkjekyk

9-1

1 i. ऋषिः पतंजलिः

ii. ध्यानम्

iii. उत्पत्तिः

iv. सुंदरता, रंगः, रूपः, बलः तथा शक्तिः

9-2

1. i. प्रवृत्तिः

ii. पीडा तथा कार्यम्

iii. आत्मोर्जा